

הרב יעקב יוסף שכטר

רב המרכז היהודי, ניו יורק

מבוא

בשבח והודאה להשי"ת שמחים אנו להעלות על שלחן מלכים, מאן מלכי רבנו, שלשה ספרים חשובים שנדפסו סמוך לשנת ת"ק על נושאי מטבע התפלה וכללי דקדוק השייכים לו. זה הרבה שנים אצלו מן השוק והיו כה נדירים עד שבימינו הם יקרי המציאות, ואלו הם: "ספר לוח ארש" מאת הגאון ר' יעקב בן הגאון ר' צבי (יעב"ץ); "ספר שערי תפלה" מאת ר' שלמה זלמן כ"ץ הענא (רו"ח); וקונטרס השגות על "ספר שערי תפלה" מאת הגאון ר' מרדכי בן אליעזר דיסלדארף.

עוד טרם שנכתבו חיבורים אלו, שהראשון שבהם הוא "ספר שערי תפלה" שנדפס בשנת תפ"ה, הרבה גדולי תורה התלוננו על העובדה שסדורי התפלה הנפוצים היו מלאים שיבושים וטעויות. סיבות רבות ושונות גרמו לכך, כגון: שבושי מעתיקי הסדורים הנובעים מחסרון בקיאותם בלשון תנ"ך, שבושים בלשון חז"ל בפי ההמון - כל מקום וזמן לפי המורגל על לשונם, ועל הכל שלא היה נוסח מדוקדק אחיד מקובל. כבר ב"ספר ערוגת הבושם" מאת ר' אברהם ב"ר עזריאל מבוהמיה, מרבותיו של רבי יצחק אור זרוע, רואים אנו שעמל לברר את הנוסח המדויק והמתוקן של התפלות ובמיוחד של הפיוטים.¹ במשך מאות שנים כמה מגדולי אשכנז שקדו על תקון נוסח התפלה. בין אלו שעסקו בנושא היו המהרי"ל, ר' אברהם קלוזנר ב"ספר מנהגי מהרא"ק, "מהרש"ל בשו"ת שלו (סי' ס"ד) ובסידור שלו,² והלבוש. כולם השתדלו והתאמצו להסיר את הטעויות ולתקן את הדקדוק והניקוד של התפלות כדי להעמיד את הסידור על בוריו כדבעי למהוי. גם גדולי המדקדקים בחבוריהם העירו על טעויות הנפוצות בסדורים, והדגישו את הנחיצות והחשיבות של הנוסח המדויק של התפלות.³

* תקציר ממבוא זה נדפס ע"י הרב שכטר, בקובץ "ישורון" גליון ב' ניסן תשנ"ז. המבוא השלם מתפרסם כאן לראשונה.

¹ עבור דיון מפורט על מחקר זה, כמו על קודמיו, ראה המבוא לספר ערוגת הבושם, ח"ד (ירושלים, תשכ"ג).

² ראה סדור רבי שכתו סופר מפרעמיסלא, המביא מסדורו 5000 פעמים בביאוריו. סדור מהרש"ל עצמו לא הגיע לידינו.

³ ראה למשל, לויט חן (מנטוואה, שי"ז) מאת ר' עמנואל ב"ר יקותיאל (מו"ל הזוהר הקדוש); עץ חיים (שליט, בכת"י) מאת ר' חיים ב"ר בצלאל, אחיו של המהרי"ל מפראג (נדפס לראשונה בתשל"ט); מטה משה (קראקא, שני"א) מאת ר' משה ב"ר אברהם מת; אם הילד (פראג, שני"ז) וקול הקורא (קראקא, שס"ג) מאת ר' יוסף ב"ר אלחנן היילפרין (נדפס בעריכה חדשה בסוף סדור רבי שבתו סופר מפרעמיסלא [למטה הע' 8] כרך א'); עמק ברכה (קראקא, שני"ז) מאת ר' אברהם ב"ר שבתו הורוביץ (אבי השלי"ה); לחם רב (פראג, שס"ט) מאת ר' שמואל ב"ר יוסף מלובלין; שיח יצחק (פראג, שפ"ג) מאת ר' יצחק ב"ר שמואל הלוי מפוזנא (אחי הט"ז). ראה גם אות אמת (סלוניקי, שכ"ה) המתאר את מנהגי הספרדים.

אמנם המצאת הדפוס במאה השלישית לאלף הששי יצרה את העילה לדון מחדש בקביעת הנוסח הנכון של התפלות, אבל היא לא עזרה לפתור את הבעיות הקיימות. אדרבא, התפתחות הדפוס עוד גרמה במידה מסויימת להתמרת המצב, מפני שעכשיו הוסיפו הסופרים המעתיקים והמדפיסים הנבערים על ריבוי הטעויות והשיבושים שבסידורי התפלות, והעניקו להם קביעות. סימן מובהק למצב העלוב והעצוב הזה שהיה קיים אפילו מאה שנה אחרי כן, היא השמחה בה נתקבל סדורו של "המדקדק הגדול" רבי שבתי סופר מפרעמישלא, תלמידו של ר' מרדכי יפה, בעל הלבושים, אשר בו הוא מנסה להעמיד נוסח וניקוד נכונים של נוסח אשכנז בשילהי שנות השי'.

חוסר הדיקוה בנוסח התפלה שרווח באותו זמן משתקף בהסכמה שנכתבה בשנת שע"ד ע"י ר' יעקב קאפל ב"ר אשר כ"ץ ששימש כאב"ד בפרעמישלא בשנות שע"ב-ש"פ המתחילה כדלהלן: "ראה ראיתי והנה ילדי העברים כעורים ממששים באפילה, בדקדוק קריאת דברי התפלה, בדגשות ורפיון ונח ונע טעו ונבוכו, בין ימין לשמאל לא ידעו ולא יבינו, בחשיכה יתהלכו, זה דרכם כסל להם, מנהג אבותיהם בידיהם. מצורף לזה רוב סידורי הברכות והתפלות, מלאים שגיאות והוללות, הן בנקודות הן בנוסח המלות, ושבשאת דינקותא כיון דעל על..." בהמשך הוא מזכיר עוד פעם את "השגיאות והטעויות שנפלו בסידורי הברכות והתפלות."⁴

אותה תלונה מופיעה אחרי שלש שנים בהסכמה על סידורו של ר' שבתי מאת ועד גי' ארצות, וחתומה בין היתר, בידי ר' יואל ב"ר שמואל, בעל ב"ה, ור' שמואל אליעזר ב"ר יהודה הלוי, תמהרש"א. גם ר' שלמה אפרים ב"ר אהרן, בעל כלי יקר עה"ת ועוללות אפרים, הצטרף להסכמה זו. בין השאר הם כתבו: "וכאשר באנו לעיין בסדורי תפלות הנדפסים נמצא שאין אחד דומה לחבירו באותיות ובנקודות, בדגש ורפה, לא ראי זה כראי זה. ורוב המתפללים מהמון בני ישראל סומכים בענינים כאלה על המדפיסים המתעבים משפט הנקודות והדגש והרפה בדפוס וכל הישרה יעקשו."⁵

ר' שבתי מעיד על עצמו שזהו הנימוק שהניע אותו לקחת על עצמו את המעמסה הכבדה הזו: "... הוא ברחמינו יעזרני להחל ולכלות כדי שלא יהיו עוד בני אדם נכשלים בדברים בלשון הקדש וכ"ש בתפלות, ומתוכו יתבונן האדם ועיני המעיין תחזינה משרים, את רוב הטעויות אשר כבר נדפסו בסדורים, עד שהמתפלל בהם כמעט ברוב הפעמים מדבר לא כדת נגד הבורא, כאשר יראה עין הקורא."⁶ הוא הכין ספר על התפלות נוסח אשכנז שהכיל את הנוסח והניקוד הנכונים של התפלות יחד עם פירושים והקדמות עפ"י דקדוק עברי.⁷ אכן, הסידור של ר' שבתי נתקבל יפה, בתקוה שיצליח לתקן את השגיאות, ולקבוע אחת ולתמיד נוסח תפלה מדוייק. אולם כזאת לא היה. הסידור המלא לא ראה אור, ואעפ"י שמדפיסים שבאו אחריו התפארו שהסידורים שלהם הוכנו לפי עבודתו המהוללה של ר'

⁴ ההסכמה נדפסה ע"י יצחק סך, "סדורו של רבי שבתי סופר מפרעמישלא זצ"ל," מוריה יב: ז-ט (קלט-קמא; חשון תשד"ס), עמ' עב; הני"ל, סדור מה"ר שבתי סופר מפרעמישלא (למטה, הע' 8), ח"ב, עמ' ט.

⁵ ראה ישראל היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות (ירושלים, תשי"ה), עמ' 31; י. סך, לעיל, עמ' עד; הני"ל, סדור מה"ר שבתי סופר, שם, עמ' יב. ראה גם הסכמת ר' משלם ב"ר ישראל שמואל, אב"ד דקראקא ורבו של הב"ח (י. סך, עמ' עח; סדור, עמ' טו); הסכמת ועד גי' ארצות משנת שע"ח: "... שרוב המתפללים סומכים בענינים אלו על הסידורים הנדפסים, אשר באמת אין גם אחד מהם כתקוננו בפרט בענין הנקודות והדגש והרפ"י (י. היילפרין, עמ' 35; י. סך, עמ' עט; סדור, עמ' יז); וגם הסכמת ר' דוד אופנהיים משנת תני"ה (י. סך, עמ' פז; סדור, עמ' כב).

⁶ ראה הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי הסופר עמ' 2.

⁷ ראה מבוא לסדור רבי שבתי סופר מפרעמישלא.

שבת, לאמיתו של דבר, הטובים שבהם קבעו נוסחם רק למחצה לשליש ולרביע על פיו, ובעית חוסר הדיוק, ושינויי נוסח מסידור לסידור נשארו בעינם.⁸

סידור אחד שהתפאר להיות בנוי על יסוד עבודת ר' שבתאי סופר היה "דרך שיח השדה", עבודה משותפת של ר' עזריאל ב"ר משה מוילנא ובנו ר' אליה, שנדפס בראשונה בפרנקפורט דמיין בשנת תס"ד. האב ובנו הכינו יחד את נוסח התפלה עם פירוש קצר בשולי העמוד, והבן הוסיף מאמר קצר על הדקדוק והניקוד העברי, שנקרא "מקרא קודש" (עם הקדמה בשם "מענה אליהו"), בו הוא מבאר בקיצור דיני אותיות, נקודות, פעלים, שמות וטעמים.⁹

בהקדמתו מתאר ר' עזריאל את החסרונות בנוסחאות התפלה באמצע המאה החמישי לאלף הששי. הוא כותב: "זאת ועוד אחרת, נגע ממארת, שרובם מהתפלות נדפסו והדקדוק מהם נעדרת, מלאים טעויות ולשון המגומגם, המתפלל בהם פוגם ונפגם מטפש ועולה מטפש ויורד, פושע ומורד ... על כן קנט קנאתי לה' צבאות ... להוציא לאורה תפלה ישרה ע"פ הדקדוק סדורה בשפה ברורה."¹⁰

הסידור הזה נדפס בהסכמות גדולי הרבנים שבדור ההוא ויצאו מוניטין שלו ברחבי העם, אבל לא בלי התרסה והתנגדות. ארבע שנים אחרי כן, הוציא לאור המדקדק המפורסם, ר' שלמה זלמן ב"ר יהודה ליב כ"ץ מק"ק הענא (הנווא, האנוי - Hanau) בגרמניה הנודע בכינויו רז"ה¹¹, ספר חשוב על דקדוק בשם "ספר בנין שלמה". הספר מלא ביקורת חריפה נגד קרוב לשליש חכמים שקדמוהו, אתם לא הסכים בעניני דקדוק עברי. למשל, הוא כתב: "יובזה תוכל להתבונן איך שדברי האברבנאל בטלן ומבוטלן לא שרירין ולא קיימין."¹² אודות ר' אליהו בחור הוא כתב: "ולא בדעת ידבר ודבריו לא בהשכל."¹³ אודות דבריו של ר' יצחק ב"ר שמואל הלוי מפוזנא, בעל שיח יצחק, הוא כתב: "ואין לחוש לדבריו אלה כי אין בהם חוש הטעם כלל."¹⁴ בתגובתו לדברים שהוא מייחס לר' אברהם אבן עזרא הוא כתב: "ואולם לא בדעת ידבר"¹⁵ או "ולא אוכל להעלות על דעתי איך שהחכם אבן עזרא יטעה."¹⁶

הוא ביקר קשות גם את ר' שבתאי סופר, מי שהיה צריך להיות עבורו המדריך לדוגמה. אחרי שהביא דברי הביקורת של ר' שבתאי נגד ר' שלמה אבן גבירול הוא כתב: "עד כאן דברי המדקדק מהור"ר שבתאי סופר, ואיה סופר ואיה שוקל ... ואין זה מגדר מלאכת הדקדוק ...

⁸ הסידור המלא לא נדפס עד ימינו, לפני כמה שנים. ח"א עם מבוא, תוכן ענינים, הקדמה הכללית (ח) פרקים, הקדמה הפרטית (ל"ג סימנים), קול הקורא לר' יוסף היילפרין (נ"ג פרקים) והגדה של פסח נדפס ע"י רב יצחק סץ [ורב זויד יצחק] בבלטימור, בשנת תשמ"ז. ח"ב עם הסכמות והסידור (שחרית לחול עד סוף מוסף לשבת) עם מלוואים, נספחים ומבוא ע"י רב יצחק סץ ורב דוד יצחקי נדפס בבלטימור, בשנת תשנ"ד. ראה גם י. סץ, "ההגות לשו"ע ולספר המכלול והשרשים לרד"ק של ר' שבתאי סופר", צפונות י"ז (תשנ"ג), עמ' יח.

⁹ יצחק אייזיק בן יעקב, אוצר חספרים (ווילנא, תר"מ), עמ' 369 ושמחה אסף, מקורות לתולדות התנ"ך בישראל ח"א (תל אביב, תשי"ד), עמ' קעו וגם 130 (1903) Jewish Encyclopedia צודקים במה שמייחסים את מקרא קודש לר' אליהו.

¹⁰ ראה בהקדמת חספר (במהדורת השניה; ברלין, תע"ג, עמ' יב, א-ב).

¹¹ ראה עליו לפנינו בהע' 27.

¹² ספר בנין שלמה (פרנקפורט דמיין, תס"ח), הקדמה השלישית ("יחצר הבנין"), סוף סי' ג'.

¹³ שם, עמ' יא, ב, ס"ק י.

¹⁴ שם, עמ' יט, א, ס"ק ג'.

¹⁵ שם, עמ' נח, ב, ס"ק ד'.

¹⁶ שם, עמ' נט, א-ב, ס"ק א'.

זוה פשוט אצל כל המדקדקים ואין פוצה פה ומצפצף ... כל ראיות מהר"ר שבתי סופר בטלין ומבוטלין ואינם נכונים כלל... "17.

ביקורתו החריפה של ר' שלמה זלמן נגד גדולי עולם שקדמוהו היתה כל כך מתגרה ועוקצנית עד שמנהיגי הקהלה בפרנקפורט, (מקום הדפסת הספר), הכריחוהו להדפיס דף התנצלות, בו הוא הודה ברבים שדבריו היו בלתי הגונים. במיוחד כתב שהוא מצטער על שהעליב את דון יצחק אברבנאל, אבן עזרא, רד"ק, רבי אליה בחור ובעל שיח יצחק¹⁸.

בין אלו שאתם התוכח ר' שלמה זלמן בספר הזה היו ר' עזריאל ובנו ר' אליה. במקומות שונים הוא פסל וסירב לקבל את הנקודות שהם קבעו בסידורם. למשל, הוא טען שהניקוד הנכון במשנה בריש מס' פאה הוא, "אלו דברים שאין להם שְעוּר" (בחיריק) ולא שְעוּר (בצירי) כפי שהם הדפיסו.¹⁹ באבינו מלכנו, הניקוד הנכון הוא "זכרנו בְּזָרוֹן טוב לפניך" ולא בְּזָרוֹן טוב;²⁰ בשמנה עשרה, הגיה "ישא נס לקבץ גְּלִיּוֹתֵינוּ" ולא גְּלִיּוֹתֵנוּ;²¹ ובברוך שאמר, צריכים לומר "יחיד ה' העולמים" (בצירי) ולא ה' העולמים (בפתח).²²

בשנת תע"ג הדפיסו ר' עזריאל ובנו ר' אליה מהדורה שניה של סידורם ושם הכניסו חומר חדש, בפרט הוראות בדקדוק שכתבו בידיש-דייטש שיוכלו מלמדי תינוקות להעזר בהם. בהקדמתו הזכיר ר' עזריאל ביקורתו של ר' שלמה זלמן הענא:

ובזה אשבר שני וגו' שנדפס מחדש ס' על הדקדוק הנק' בין שלמה, ואני קראתיו חורבן שלמה, אשר פער פיו לבלי חק בוטה כמדקירת חרב ודבר נגד גדולי המדקדקים המה הרד"ק והראב"ע ומאור הגולה רש"י ז"ל ועל שאר המדקדקים האחרונים אשר קטנם עבה ממתנו. ואף שהדפיס לבסוף ובקש מחילה מכל א' וא' ע"פ גזירת אלופי ראשי ומנהיגי קציני ק"ק פ"פ דמיין, מ"מ ראוי לנדותו ביחוד על המחילה והוא כטובל ואוחז השרץ בידו ע"ש. והנה השיג עלינו ג"כ בשבע מקומות²³ ועבר על חרם הגאון הגדול מוהר"ר נפתלי כ"ץ באשר שבני המופלא מוהר"ר אלי' היה עומד עמו פנים בפנים להשיב חורפו דבר באם שיש לו איזו השגה, ואמר שאין לו שום השגה על ס' תפלה שלנו, ואח"כ בגמר הס' כתב אב ובנו שנפלו לבור. ובודאי מהראוי להשיב אך

17 שם, עמי נג, ב, ס"ק ד'. לעד חילוקי דעות של ר' שלמה זלמן נגד ר' שבתי סופר, ראה שם, עמי צג, א, ס"ק א'. אולם הוא הסכים עם ר' שבתי בפלמוסו הידוע עם המהר"ם מלובלין אדות הביטוי של שם הוי". ראה שם, עמי כב, ב-כד, ב, ס"ק ג'. ראה גם עמי סד, א, ס"ק ט"ז.

18 עיי' בהקדמה פרק א' הערה 126.

19 שם, עמי נב, ב, ס"ק כ"ט.

ועיי' שרי שלמה זלמן כתב ש"הצעתי דברי אלה לפני המדקדק מהר"ר ר' אלי' הנ"ל והשיב לי ... האמנם שאין זאת טענה כלל."

20 שם, עמי נו, ב, ס"ק כ"א.

21 שם, עמי סא, ב - סב, א, ס"ק י'.

22 שם, עמי סג, ב - סד, א, ס"ק ט"ז. ראה גם עמי ע, ב, ס"ק ז' (בסדר תפלת ראש חודש צ"ל "זכרון לכולם וְהַיּוֹי" ולא הַיּוֹי); עמי פד, ב, ס"ק י"א (בברחמי"ז לשבת צ"ל "הַנִּיחַ לֵנוּ" ולא תִּנַּח לֵנוּ); עמי פט, ב, ס"ק א' (בשחרית צ"ל "בני אברהם אֶהְיֶה שְׁנִשְׁבַּעְתָּ לֹא בְּתַר הַמּוֹרִיָּה" ולא אֶבְרַחם אֶהְיֶה); עמי צא, א, ס"ק ג' (צ"ל "מה אָנוּ" ולא אָנּוּ); עמי צג, א, ס"ק ב' (בסדר שחרית ובתפלת נעילה צ"ל "מָה חֵינּוּ מָה חֲסִדֵנוּ" (בסגול) ולא מָה חֵינּוּ מָה חֲסִדֵנוּ (בפתח)).

כדאי להעיר שדוקא ספר זה, עליו מתח יעביץ ביקורת חריפה (ראה להלן), זכת להסכמה מאת ר' נפתלי הכהן, אבי"ד ורי"מ דק"ק פרנקפורט, אשר נכדתו עמדה להיות אשתו הראשונה של יעביץ. בהקשר לזה גם מעניין לציין שספר מאוחר יותר של רו"ח, ספר יסוד הנקוד (אמסטרדם, ת"צ), קבל הסכמה מאת ר' שמואל הילמן, שכיהן אז כאבי"ד ורי"מ דק"ק מנהיים, שלאחר זמן היה תומך מסור ונאמן לעמדתו של יעביץ במחלוקת המפורסמת שלו נגד ר' יחזקאל אייבשיץ.

23 כנראה, ר' עזריאל לא דק בזה כ', כנזכר לעיל, ישנם שם יותר משבע השגות.

אמר שהע"ה אל תען כסיל. ומי שיש לו מוח בקדקדו ישכיל ויבין שלא עלינו תלונתו (כ"א) [כ"א] על הגאון הגדול מזהר"ר לואי אב"ד ור"מ דק"ק פראג והמדקדק הגדול מוהרש"ס, ואנחנו הטעמנו בטוב (העם) [טעם] הנוסחאות שלהם. ע"כ אני אומר עליו שבע יפול צדיק וקם וגו'.²⁴

הסידור הזה נדפס עוד פעם אחת בוויילמרסדורף בשנת תפ"א. אעפ"י שרי אליה מתקיף את ר' שלמה זלמן עוד הפעם בהקדמתו שם, כוללת מהדורה זו כמה תיקונים המיוסדים על ביקורת רז"ה.

ר' שלמה זלמן הוציא לאור בשנת תפ"ה סידור משלו בשני חלקים בו הוא המשיך להתקיף את ר' עזריאל ובנו ר' אליה. בחלק הראשון, שנקרא "ספר שערי תפלה", כתב רז"ה המון הערות בדקדוק וביאורים שונים להצדיק את שיטתו בניקוד המלים, ובמיוחד מתח ביקורת חריפה כנגד סידורו של האב ובנו בהביאו כמה מאות השגות על עבודתם²⁵. החלק השני שנקרא "בית תפלה", כולל הסידור השלם מנוקד ע"פ שיטתו ובתוספת הערות והשגות שלא נכללו בשערי תפלה.

בהקדמתו ל"ספר שערי תפלה" התלונן ר' שלמה זלמן על העובדה ששום סידור מדויק היטב אינו נמצא ("ראיתי סידורי התפלות שבידינו בלתי מדויקים, עלו בהם קמשונים, כסו פניהם חרולים") ונכנס להתקפה חריפה וארוכה בה הוא ירה חצים חדים במפורש נגד עבודת ר' עזריאל ור' אליה בנו. הוא טען שהטעויות הגסות שלהם הן הרבה יותר רתבות ובולטות מהמעטות שהוא הזכיר בראשונה ב"ספר בנין שלמה", הוא היה מוכן להסכים שהם צודקים באותם מקומות שחלכו בעקבות שיטתו של "המדקדק הגדול מוהר"ר שתי סופר מפרעמיסלא אשר היה שלם מאד בחכמה הזאת." אבל כשהעיוז להציג את דעותיהם שלהם, האשים אותם שהם תמיד שוגים. אחרי שהביא חמשה משגים עיקריים שחזרו עליהם כמה פעמים, מזכיר רז"ה את טענתו של ר' עזריאל (הובאה לעיל) שרז"ה במפורש אמר לבנו שאין לו שום ביקורת על עבודתם, ואח"כ הלך והדפיס את דברי ביקורתו ב"ספר בנין שלמה". על זה השיב רז"ה, "טרם הדפסתי ספר בנין שלמה בקי"ק פרנקפורט דמיין, הצעתי לפני ר' אלי' בנו כל התשגות אשר השגתי עליהם, ובקשתי ממנו להשיב על התשגות החן, ואם לאו אביאם לבית הדפוס. ויהי כמחריש, כי אין פה להשיב על התשגות החזקות החן." הוא סיים את דבריו בקריאה אליהם להשיב על השגותיו אם יש בידם לסותרם ביסודות מוצקים.²⁶

כונתו של רז"ה היתה להוציא לאור נוסח תפלה שיתאים בדיוק לכללי הדקדוק של עברית תנכ"ית. וכפי שכבר הראה לדעת בספריו הקודמים, היה מוכן להתריס אפילו כנגד נוסחאות שגורות ומקובלות, כשראה צורך לעשות כן. בהקדמתו ל"ספר שערי תפלה" הוא הכיר בכך, וגם הגן על גישתו זו:

גם שם בהקדמת דפוס השני העריך [ר' עזריאל] לנגד עיני על אשר השגתי לפעמים על איזה מחבר ממחברי הראשונים. אמנם בתם לבבי ובנקיון כפי עשיתי זאת, כי תורה היא, ומותר לכל אדם לחקור ולדרוש אחרי האמת. וכתב בתשובות חוות יאיר שמותר לכתוב על

²⁴ דרך שיח השדה (ברלין, תע"ג), הקדמה, עמ' יא, א - ב.

²⁵ באמת מתואר ספר זה בתור "grammatische Erörterungen und Polemik gegen Asriel und dessen Sohn Elia aus Wilna." S. Krauss, "Zur Literatur der Siddurim," *Soncino-Blätter* (Berlin, 1927), 9.

²⁶ ספר שערי תפלה (יעסניץ, תפ"ה), הקדמה.

הספר הזה נדפס מחדש בהוצאות שונות: אמשטרדם, תקכ"ו; דיהרנפורט, תקל"ט; זאלקווא, תקמ"ז.

איזה מחבר מן הראשונים שטעה, כיון שמחבר מין האנושי לא נמלט מן הטעות. גם אין ראוי להעלים האמת ולכסות פני גבר, כמאמר ארסטו²⁷ אהוב אפלטון אהוב סקר"אט והאמת אהוב יותר מהכל. ועם היות כי ילדות היה בי ובשטפא דלשנא נקיטנא ואתאי, אין ראוי להאשימיני על זה, אבל יותר ראוי לייחס לי הדבר לזריזות והשתדלות גמור בהמציא עצמי להעמיד הדבר על אמתתו כפי יכלתי.²⁷

גם סידורו של רז"ה עורר הרבה ביקורת. הראשון שהגיב בצורה יסודית היה ר' יעקב בן הרב צבי, אב"ד עמדין, הנודע ברי"ת של שמו יעב"ץ. נולד בשנת תנ"ח לאביו הגאון הגדול והמפורסם החכם צבי, יעב"ץ הראה במשך כל ימי חייו כשרון וענין מיוחד בדברים הנוגעים לדקדוק. ברי"ח אדר תפ"ט, הוא סיים ספר שקרא "ספר לוח ארשי" להפריך את "ספר שערי תפלה" של רז"ה בכמה מאות השגות ותיקונים. בסוף הספר הוא הביע את תודתו העמוקה לה' עבור עזרתו לסיים עבודה זו למרות מחלתו וחולשתו, והתפלל שה' יחזקהו שיזכה ללמוד תורה "להרים המכשול מדרך עמנו לשום למישור מעקשות."²⁸

היה זה הספר הראשון שיעב"ץ השלים, אולם הוא לא הוציאו לאור עד עבור ארבעים שנה. בהתחלת הכרך הראשון של סידורו (הנקרא "עמודי שמים"), אותו התחיל להדפיס בשנת תק"ה, כתב יעב"ץ: "זוה לי עשרים שנה ומעלה מעת שחברתי ספר לוח ארש ... מאז הפצירו בי רחוקים וקרובים להוציאו לאור לזכות בו את הרבים ולא עלתה בידי, מתמת הסתבכות תהפוכות זמן בוגד. גם בהיותי עסוק בחבורים אחרים ... עייכ הונח החבור הקטן ההוא מן הצד."²⁹

כשנתבונן בתולדות יעב"ץ נראה את הקשיים להם רמז בקטע זה. שנת חבור הספר, תפ"ט, היתה מאוד קשה עבורו. באותה שנה גמר עשר שנים מלאי צער בהן סבל מחלות חמורות, מכאובות ויסורים, ודכדוכי הנפש. חוסר הצלחה בעניני עסקים גרם לו דכאון רב. והנה בתוך כמה שבועות עמד לנסוע לעיר עמדין איפה שהציעו לו את כתר הרבנות כרב דמתא. קל להבין סיבת הקושי שעיכבה אותו מלעסוק בהוצאת ספר בשנת מעבר כה רציני וגורלי בחייו.³⁰ עוד נראה להלן שאותה הסיבה גם עשתה את שלה במשך עוד כעשרים שנה. בדברי מלואים שהוסיף בספרו "לחם נקודים" על פרקי אבות, שחיבר יעב"ץ בשנת תקי"ב, הוא הרחיב את הדיבור להסביר למה נתן זכות קדימה ל"חבורים אחרים" וזתה הופעת ה"ספר לוח ארשי":

27 ש.ס.

בהקדמה שלו לספר בנין שלמה ציין רז"ה: "ויעוד זאת מדרכי זה החבור שהשגתי לפעמים על איזה מחבר ולא מנעתי הדבור, אכן לא דחיתיו בלי טעם באמת הבנין, רק בסברות ברורות וראיות נכונות ברתת הענין." ראה שם ההקדמה השנית ("ידלתי הבנין"), בסוף.

ליותר פרטים על חיי רז"ה, ראה לקמן בהקדמה פרק א. ראה גם שערי תשובה על או"ח, סי' ו', ס"ק ב', המזכיר "סידור של מהר"ז הענאי" (שבברכת אשר יצר צ"ל "אֵי אפשר להתקיים" ולא אֵי אפשר).

²⁸ ראה בסוף הספר לוח ארש (אלטונא, תקכ"ט), עמ' עג, ב; במהדורא שלנו סוף [סימן תסג].

²⁹ יעב"ץ התחיל עבודה זו בריש שנת תק"ה וסיים אותה אחרי שנתיים. ראה עמודי שמים (אלטונא, תקי"ה-תקי"ז), עמוד השער ועמ' תיח, ב. לדבריו אלו אודות ספרו לוח ארש, עייש עמ' ג, א.

³⁰ ליתר פרטים אודות הבעיות והקשיים האישיים בחייו הפרטיים של יעב"ץ באותו זמן (שנות תע"ט-תפ"ט), ראה אבטוביוגרפיה שלו בשם מגילת ספר, מהדורת דוד כהנא (ווארשא, תרנ"ז), עמ' 99-71 ובמהדורא החדשה שלי שעומדת לצאת לאור בקרוב בע"ה. ראה גם שאילת יעב"ץ, ח"ב, סי' קמ"ב-קמ"ג.

אודות פעולותיו כמרא דאתרא דקהלת עמדין (שנות תפ"ט-תצ"ב), ראה מגילת ספר, עמ' 14-110 והפרק השני של עבודתי, Rabbi Jacob Emden: Life and Major Works, שסיימתי בשנת 1988 ואני מקוה בע"ה להוציאו לאור.

ועדיין לא עלתה בידי להוציא חבור זה לאור הדפוס, אם מחמת דין קדימה שיש למלאכת הקודש בעצם, מזאת המקרית, כאשר הודעתי בעלית הדקדוק. גם כדי שלא להתגדר במלאכה זו שאינה מאמונתו העצמית, רק טפל ודרך ארעי, מאחר שאינה כל כך חובה כידעת התורה בשמירתה באמונותיה ויסודותיה וקיום מצותיה. לפיכך הנחתיה מן הצד בקרן זוית.³¹

הנימוק הזה נשאר בתוקפו עוד הרבה שנים אחרי שכתב את השורות האלו, ועוד נחזור לענין בסמוך.³²

אע"פ שיעביץ לא הוציא לאור את ספרו נגד רז"ה בזמן חיבורו, לא הסיח דעת מנושא הענין ומביקורתו. רק ארבע שנים אחרי שסיים את "ספר לוח ארש", הוציא יעביץ לאור את ספרו "לחם שמים", פירוש על משניות סדר זרעים ומועד (אלטונא, תצ"ג) ותיכף בפתיחת הספר הוא יצא בהתקפה חריפה נגד רז"ה. אז הדגיש שלדעתו מספיק "במועט גרידא בלבד, בשנים שלשה גרגרים בראש אמיר בספר לחם שמים חלק א' להודיע שאין לסמוך על המדקדק בדקדוקי עניות."³³ בפירושו על המשנה הראשונה במסי ברכות, התנגד יעביץ לניקוד של רז"ה למלה אברים (אָבְרִים) וטען בתוקף שהניקוד הנכון הוא אַבְרִים. הוא הדגיש שיסוד טעותו של רז"ה הוא שעומד על דעתו, כדלעיל, שמוכרחים להתאים את כללי חזקדוק לעברית תנכ"ית. יעביץ טען בתוקף שזה לא נכון, ואדרבא, חז"ל סיגלו לעצמם לשון מיוחדת, והשתמשו בה גם בתפלותיו: "עוד אירע זה (ז. א., הטעות של רז"ה) בהתחלף מלה זו עם אבר שבמקרא ... והאמת שהם ענינים נפרדים ולא נמצאת מלה זו בכתוב על הכוונה הזאת ... וראו חז"ל כי טוב הוא לקרות בשם מיוחד להוראה הידועה ... כמו שעשו בהרבה מקומות שהלשון מתוקן אצלם בדרך מיוחד לדרכם להוראה נבדלת."³⁴ ולכן, הוא ממשיך: "ונתקיימה מעתה הנוסחא הישנה ואין לזוז ממנה וכן י"ל בנשמת דשבת," ומסיים בהתקפה חריפה נגד רז"ה:

ואל תבהל על פיך ולבך אל ימור להשיב דבר לפני האלהים כמו שעלה על דעת הנמהר והנבהל להשיב ולהשיג ודרכו להזיק לנוס' ישנות ואמנות מקובלות בידו, ומשנה הוא במטבע ברכות ככל העולה על רוחו. ולא תאבה לו ולא תשמע אליו בכל מקום אשר יצא

³¹ הביאור לחם נקודים נדפס בתוך ספר עץ אבות (אמשטרדם, תק"יב) אבל התוספת הזו לא נדפסה עד אחרי שבע עשרה שנה כשיעביץ מצא אותה "בין ניירות ישנים בלויים שלי" והדפיס אותה בסוף ספרו לוח ארש. ראה שם, עמ' עח, א; מהדורא שלנו [סימן תעב]. עע"ש ב"אגרת המחבר שכתב לידיו אשר הפציר בו לתבר הספרי (עמ' עד, ב; מהדורא שלנו [סימן תסט]): "כבר הודעתי נאמנה שלא היה בדעתי להביא בדפוס חבורי זה אשר כתבתי בימי חרפי בעוד רתיחת דמי הבתרות בעור בקרבי בראשית הראות סודור בית תפלה בעולם." ועוד שם (עמ' עז, ב; מהדורא שלנו [סימן תעא]):

והייתי כמחרש זה כמה שנים, עברתי על מדותי יותר מדאי, ולא חששתי אפילו שיאמר עלי שתיקה כהדא דמאי, כי באמת על אפי ועל חמתי היתה לי להטפל בכך בשבילו. ולמה תשבת המלאכה המוחזקת בידי אומנות אבות כאשר ארפה וירדתי (ירדה היא ודאי כאשר באמת אמר אלי אדם גדול מאז החילותי לתבר ספר לוח ארש שאינו לפי כבודי להטפל עם אדם כזה שאין נאה להארך בעסקיו הידועים בכל מקום) אליו להשיב על חלומותיו כלו כען השבש ולוח אמר נואש.

³² יש גם עוד נימוק שכנראה היה שייך לענין. באגרת פורים שלו, שעדיין נמצא בכת"י בספריית בודליאן באוקספורד, עמוד כט, ב, יעביץ הזכיר שמישהו שהלך בעקבותיו של ר' זלמן הענא רצה להשפיע על אבי"ד דאלטונא דאז, ר' יחזקאל קצנלנבוגן, "שימחה בידי מלעשות מלאכתי." אולם, אין שום הוכחה שהנשיון הזה פעל משהו, ויעביץ אינו מזכיר אותו בשום מקום אחר בכל ספריו. לכתב יד זה, ראה A. D. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library* (Oxford, 1886), 755, #2190:1; Ms. Mich. 618

ממנו כבר נדפסו במאמרי המובה למטה, הע' 54.

³³ הערה זו אפשר למצוא גם בתוספת שלו לספרו לחם נקודים (לוח ארש, עמ' עח, א; מהדורא שלנו [סימן תעב]).

³⁴ למצוא עוד דוגמא לזה, ראה ספר לוח ארש ח"ב ס"י קע"י.

לדון בדבר חדש מדעתו החפשית והמשולחת אם לא יסכימו עליו מביני מדע. וכבר הכיתי על דקדקו והראיתי טעותו בהגהות המזכרים בס"ד ודי בזה הערה.³⁶

ורק כמה דפים אחרי זה שוב הוא מטפל ברז"ה: "רשאין - הרז"ש פתוחה. והוא שם תואר על משקל זכאין בנאין גבאין, מנחי למי"ד הי"א. ואינו משורש ראש כמו שחשב ההופך ומבלבל. וטעה בזה מאד כמ"ש בס"ד בהגהות הסידור בפרקי אבות.³⁶

אעפ"י שיעב"ץ לא הזכיר את שם רז"ה בשני הקטעים האלו, הבין רז"ה היטב שהכונה אליו ותשובתו לא איחרה לבוא. באותו שנה הוציא לאור ספרו "צוהר התיבה" (ברלין, תצ"ג), עוד אחד מספריו העוסקים בחכמת הדקדוק. בסוף הספר הוא הוסיף נספח הנקרא "מכסה התיבה" שבו הוא הגיב לביקורתו של יעב"ץ, ג"כ בעילום שם יריבו. הוא כתב איך שבגמר מלאכתו בא לידו החלק הראשון של ספר הנקרא "לחם שמים", ושם מצא בהערה על המשנה הראשונה במס' ברכות התקפה על מי שנאשם בשינויי נוסחאות באופן בלתי אחראי. אחרי שצטט את הפיסקה המדוברת מלה במלה והוסיף בצדק, "ואחרי רואי כי הדברים נוגעים בי", הוא הגין על עמדתו. הוא טען, אדרבא, בדרך כלל הוא מתאמץ להצדיק את הנוסחא הישנה עד כמה שאפשר. טרם שנכנס להגנה ארוכה על עמדתו בנידון הזה, סיפר רז"ה מעשה שהיה אודות פגישה אישית שהיתה לו עם יעב"ץ לפני כשלוש שנים ושוב פעם בעלום שמו. הוא הזכיר איך ששמע "ממגידי אמת" שיעב"ץ התפאר שחיבר מחברת בשם "לוח ארש" אשר בה הוא מפרך וסותר "ספר שערי תפלה." והוא ממשיך:

35 ראה לחם שמים, ברכות פ"א, בא"ד ד"ה ואיברים. לדעתו של רז"ה בנידון, ראה ספר בנין שלמה שלו, עמ' נא, ב וספר שערי תפלה שלו, ס"י ר"א.

במקום אחר בפירושו לחם שמים כתב יעב"ץ בהחלט שלפעמים יצרו חז"ל מילים מיוחדות שלא תמיד התאימו לעברית תנכ"ית. למשל, ראה לח"ש על ברכות, שם, בא"ד, ד"ה העברה: "ונראה שחכמינו ז"ל עשו כן בכוונה ... והם ז"ל בעלי הלשון וידעו אופן השימוש בלשון והקריאה על נכונה. והיה להם רשות לשנות דרכי השמות והפעלים לצורך כוונה מיוחדת הנוי ... והוא אמרם לשון תורה לחוד ולשון חכמים לתוד." ע"ע לחם שמים על עירובין, פ"י, מ"יג, בסוף.

... ואפילו היה מדרך לשון המקרא שהשם והתואר ישתנו בענין, רגילים חז"ל להפריד ביניהם ולייחד לכל אי שם לעצמו מאותה הטענה שזכר בתי"ט שלשון חכמים לחוד. וכן הוא על הרוב המציאו הלשון המיוחד לצרכם להבדיל בין ההוראות המשותפות באותו ענין בלשון המקרא. ועשו זה בחכמה כדי להקל על התלמידים להכיר מיד הענין הנדרש.

36 לחם שמים על ברכות, פ"ב, מ"ד.

לעוד איזכורים לספר לוח ארש בפירושו לחם שמים של יעב"ץ, ראה פי על ברכות פ"א, מ"א, בא"ד ד"ה רבי אליעזר:

רבים נבוכו בקריאת מלת רבי כשהיא נסמכת לשם עצם אדם המעלה ... והמחזור בעיני שהרי"ש בשוא כאשר כתבתי וביארתי היטב בס"ד בהגהות סידור תפלה אשר לי הנקראים לוח ארש. ולא רציתי להטריח המעיין בספרי זה בדיעת דרכי דקדוק הלשון בארכות. על כן ראיתי כי טוב לתת לזה מקום מיוחד וקבעתיו בהגהותי הנוי. ועיין משם באורך דיני שם תואר זה וכיצא בו ונתנו דעתך בעזה"ל.

עע"ש בא"ד ד"ה רבן גמלאל; בא"ד ד"ה העברה; פי על מס' ברכות פ"א, מ"יג, ד"ה כדאי; שם, פ"ה, מ"א, ד"ה שעה; שם, פ"ה, מ"ד, ד"ה רשאי; פי על מס' פאה פ"א, מ"א, ד"ה וחראיון; שם, פ"ד, מ"ו; פי על מס' עירובין פ"י, מ"יג, בסוף.

לעיתים תכופות היה יעב"ץ מעוניין, בפירושו זה, לקבוע הניקוד הנכון של מלים שונות במשנה. ראה, למשל, פי על מס' ברכות פ"א, מ"ב: "אלו - האלויף בצירי" כי נגזר מן אלה שבמקרא ולשון חכמים לעצמו כמ"ש בהרבה מקומות"; שם, פ"ד, מ"א-מ"ה; פ"ה, מ"יג; פי על מס' פאה פ"א, מ"ו, בסוף; שם, פ"ג, מ"ו; פ"ד, מ"א, מ"ג; פי על מס' שביעית, פ"ג, מ"ד; פי על מס' מעשרות, פ"א, מ"ה; פי על מס' עירובין, פ"י, מ"ט; פי על מס' שקלים, פ"ה, מ"א; פי על מס' תענית פ"ג, מ"ז. ועיי עוד בליקוטי לחם שמים שהדפסנו בפנים.

באמת, המהדורא הראשונה של ספר זה (וואוניבעק, תצ"ב) נדפס בנקודות על כמה מלים חשובות. ראה, למשל, עמ' ג, א; ד, א; ד, ב (פי על מס' ברכות פ"א, מ"א); עמ' ה, ב (שם, פ"א, מ"ג); י, א (שם, פ"ד, מ"ב-מ"ה); י, ב (שם, פ"ה, מ"ג, מ"ה), ועוד.

ומעידני עלי שמים וארץ כי בהיותי בק"ק אמשטרדם בשנת ת"ץ לפ"ק בא הנכבד הזה אל העיר. וכאשר שמעתי את שמעו שמחתי לקראתו והלכתי אליו לקבל אפיו. ובקשתי ממנו להראות לי אפס קצהו ממה שהשיג עלי אולי דברים נכונים המה ואז אני מוכן להודות על האמת בפה מלא אולי לא ירד לסוף דעתי הכמוסה. ובקושטא קאמינא כי האיש כחש לי ויאמר אלי לומר שמעולם לא עלה על דעתו לכתוב בדברים האלה דבר. ולפי שהדברים ההם מפי אנשי אמונה שמעתיים אשר עיניהם ראו ולא זר לכן הפצתי בו לאמר שאין זו מדת חכמים כי אוהבי האמת אנחנו. ולא שת לבו גם לזאת ולא הגיד לי דבר.³⁷

לפי דברי רו"ה, התוכח אז עם יעביץ על הקריאה הנכונה של מלה בסדר ובא לציון (וּנְטֻלְתָּנִי אוּ וּנְטֻלְתָּנִי כשיטת רו"ה) וטען שבתוך הויכוח הזה שיעביץ התחמק מלענות לו תשובה לענין. אחרי הסיפור הזה, המשיך רו"ה לתגן על הניקוד של המלה אַבְרָם וגם נצל את ההזדמנות לבאר את שיטתו בארבעה מקרים אחרים, כולל הניקוד של המלה רשאין הנ"ל, איפה שיעביץ התקיף אותו במישרין או בעקיפין.³⁸

באותו זמן, עדיין החליט יעביץ לא לענות לו מאותם הטעמים שנתן מקודם. אחרי שעברו כמעט עשרים שנה, הוא כתב:

ואע"פ שבהגיע ספרי לח"ש ליד הנ"ל נתמלא עלי חמה וקצף גדול והדפס נגדי (בסוהר לתיבה) דברים קשים כגידים שאין בהם בנותן טעם ... אך לא פניתי אל דברי רוח אמרי נואש, לא ראיתי לבטל בעבורו עוד איזה שעות בכתיבת תשובות ובטול דבריו שהן מבוטלן וכלין מאלוהן, ואין לאבד בכך יקר הנמצאות הצריך מאד לדברים אחרים יקרי הערך ביותר לדעת מה יעשה ישראל צאן קדשים שלא תהיינה אובדות כשה תועות. ומה טוב לאדם בחיים שלא יהיו גזעות. לכן לא השגחתי בו ובדבריו היגיעים כלל ועיקר לא פניתי לראות הוללות וסכלות עמל הכסילות המיגיעות עד בוא עת דבריו בזמני הטיול ושעשועות.³⁹

כשלשים וחמש שנה אחרי כן, הוא כתב:

והדפס נגדי בעזות וברמות רוחא יתירא כאילו ניתנה הארש בידו למשול עליה כרצונו, ולכתוב מרוחות נגד המבטל גזרותיו, המשחק עליו ועל חלומותיו, ולא היה בעיני כדאי להשיב עליו, כי סכלותו ושגעונו ניכר לכל משכיל ונודע. ואני לא מקנאתי באיש ההוא דברתי כי מה לי לחלוק עמו. יהי לו אשר לו ללמד מלאכת הדקדוק לנערים. אך לא להוציא מלבו דברים לא שערם הראשונים ולגזור ולצוות בעולם כאילו מפיו אנו חיי. כי על כן נתעוררתי לבטל מתלמודי ואומנותי אומנות אבות להשיבו כאולתו שלא יהא חכם בעיניו. ועם כל זה הצנעתי החבור הנזכר לעיל והיה די לי בהערה קצרה. גם בראותי השטות החדש וההבלים שהוסיף טלאי על גבי טלאי לתפור קרואי בלאותיו שאינן קיימין. הראה שאינו יודע בין שמאל

³⁷ ראה בראש "מכסה התיבה", הנדפס לפנינו.

³⁸ שם, ספר צוחר התיבה החדש (ווילנא, תרל"ג), עמ' פז, ב - צא, א. יעביץ חזר לנדון של ביטוי המלה "אבריס" עוד פעם בספרו לוח ארש (סי' ש"ב), שם הוא דחה הגנתו של רו"ה המופינה פה. גם שם הוא כינה את ספרו של רו"ה כ"סוהר לתיבה". ראה עוד "עזר אור", "הגהות יעביץ על הגליון של ספר התשבי של ר' אליה בחור, חו"ל ע"י חרב אברהם יעקב בומבך (בני ברק, תשל"ז), עמ' א, ד"ה אבר.

אודות הניקוד של "רשאין", ראה לוח ארש ח"ב סי' צ"ד. שם הוא הזכיר הערותיו של רו"ה על זה בספרו צוחר לתיבה (ועוד הפעם הוא מכנה את הספר "סוהר לתיבה") ודחה אותם לגמרי.

אודות הניקוד של "ונטלתני", ראה לוח ארש, סי' רנ"ב וסידור עמודי שמים, עמ' קסו, ב. אודות עוד ענין שהעלה רו"ה במכסה התיבה (הניקוד של המלה "כדאיי" במסי ברכות פ"א מ"ג), ראה לוח ארש, סי' תי"ד (גם פה הוא קורא לספר רו"ה "סוהר לתיבה") ולוח ארש ת"ב, סי' קצ"ג.

³⁹ הצעה לספר לוח ארש חלק ב' ד"ה ואע"פ. לתגובת יעביץ לתשובת רו"ה על ניקוד "רשאין", עייש סי' צ"ו.

לוח ארש וסלע המחלוקת

לימין רק שמענוהו גיא מאד. גאותו והם לבו לא כן בדיו ואם זייניה עליה ספרו כאן. ובה דברים עלי להכתיש הידוע. עם כל זה הייתי כמחריש וכמוותר על כבודי, כי העניי הזה לחמו הוא, ויראתי שלא לקפח פרנסתו לגמרי.⁴⁰

אעפ"י שיעביץ לא ענה ישירות לרז"ה, שימש הויכוח הזה כרקע למהדורת הסידור שהתחיל יעביץ להדפיס בריש שנת תקי"ה (לעיל, הע' 29). למרות שהודיע ש"המסדר העתיק מתוך סדור של רז"ה,⁴¹ הוא פתח הספר בהתקפה ישירה נגדו ושוב פעם, בהמשך הנוהג ביניהם, לא הזכיר את שמו. ממש בעמוד הראשון, עוד לפני ההקדמה הרגילה לספר, רמז יעביץ לביקורת רז"ה ב"ספר צוהר התיבה" על דבר הניקוד שלו על המלה "ערבית".⁴² הוא התלוצץ ש"הסידור הנדפס עתה מקרוב אשר קראם השוער שערי תפלה וה"ל לקרותן צערי תפלה" והזכיר שמו של ספרו "לוח ארש" שחיבר נגדו. עוד הפעם הוא האשים את רז"ה בזלזול בנוסחאות עתיקות וביצירת נוסחאות חדשות מתוך בערות.⁴³

בכל זאת, החליט יעביץ לא לפרסם באותו זמן את "ספר לוח ארש" במלואו. בפיסקה מתוך פירושו על הסידור שהזכרנו לעיל, כתב יעביץ על אודות "הסתבכות תהפוכות זמן בוגד" ואודות עיסוקו "בחבורים אחרים אשר זיכני השי"ת להדפיס קצתן ע"כ הונח התבור הקטן ההוא מן הצד."⁴⁴ שני הנימוקים האלו היו בתוקפם אז באותה המדה שהיו בשעה שיעביץ חיבר את "ספר לוח ארש" בראשונה לפני עשרים שנה. אחרי שעזב את כסא הרבנות בעמדין וחזר למקום מגוריו באלטונא לפני ר"ה שנת תצ"ג, המשיך לסבול מאסונות אישיות, מחלות שונות, חוסר בטיחות כספית ועוד יותר מריבות חריפות בתוך הקהלה.⁴⁵ עם כל זה עלה אז בידו להוציא לאור מספר ספרים: "לחם שמים" ח"א (תצ"ג), "יצוב פתגם" (ת"ק), ו"דרוש שמש צדקה" (תק"ד) וגם התחיל כבר לעבוד על עוד ספרים, למשל: "לחם שמים" ח"ב, "שאיילת יעבץ", "מור וקציעה" (פירוש על הטור) ו"מטפחת ספרים" (ניתוח בקורתי על ספר הזהור). באחרית דבר בסוף ספרו "לחם נקודים" הוא כתב: "גם בהעלותי על מזבח הדפוס ספר בית תפילתי לא רציתי לפרסם עדיין ספר לוח ארש נוסף על טעמים האמורים מה גם בהיותו לבדו מצטרף לחשבון גדול והמלאכה ההכרחית דיה הטורח ומשא ההוצאה."⁴⁶

מעניין, שבסיפור חייו שכתב בספר "מגילת ספר", מוסיף יעביץ טעם נוסף:

ועתה התחלתי במלאכת הסדור שנת ברג"ש לפ"ק והנחתי חבורים אחרים הכתובים ומונחים אצלי ... ולא היה כתוב לפני לעת כזאת רק חבור לוח ארש ואותו הנחתי מן הצד שלא להתגרות מלחמה עם אדם שאינו מבעלי אומנותי. ועשיתי לו רק סימניות ורושם מ"מ [=מראי מקומות] בלבד בחבור הסדור שקראתי עמודי שמים.⁴⁷

40 אחרית דבר לספר לחם נקודים, לעיל, הע' 31.

41 ראה "כלא אורב" בסוף סידור עמודי שמים (אלטונא, תקי"ה-תקי"ז), עמ' תיב, ב, ושם הוא ממשיך, "ואגב שיטפא נשכח לתקנו עם היות אין בו קפידא כי"כ [כל כך]."

42 ראה שם, עמ' א, א. יעביץ היה משיב למכסה התיבה של רז"ה (הע' 37 לעיל) בו הוא התקיף נגד לחם שמים של יעביץ על מסי' ברכות, פ"א מ"א, ד"ה בערבית. ההקדמה מתחילה באמצע עמ' א, ב.

43 ראה סידור שם, עמ' א, א-ב.

44 ראה לעיל, הע' 29.

45 ראה מגילת ספר, עמ' 114 ואילך.

46 ראה לעיל, הע' 31.

47 מגילת ספר, עמ' 167.

אמנם, לא רק "עמודי שמים", שהוא החלק הראשון של פירוש סידור יעב"ץ, אלא גם חלק ב' הנקרא "שערי שמים" מלאים עשרות עשרות הזכרות ל"ספר לוח ארש"⁴⁸ וגם מכלילים עוד התקפות נגד כתבי רז"ה.⁴⁹

רק בשנת תקי"א הופיע לכה"פ חלק מהספר בדפוס, ואין זה מקרה גרידא שבדיוק באותו זמן התחיל יעב"ץ בשלבים הראשונים של המחלוקת המרה שלו עם רבי יהונתן אייבשיץ. כאמור לעיל, במשך אותה השנה הדפיס יעב"ץ פירושו "עץ אבות" על פרקי אבות וצירף אליו אותו חלק מ"ספר לוח ארש" השייך לספר משניות זה וקרא אותו "ספר לוח ארש חלק שני."⁵⁰

בהקדמתו מבאר יעב"ץ טעמו ונימוקו להדפיס אז חלק מהספר הזה. ראשית, הוא כתב שבכדי לחסוך זמן וכסף נתן למסדר הדפוס את סידור רז"ה אשר ממנו יוכל להדפיס את הנוסחא של משניות פרקי אבות, "בסמכי עליו ולא חשתי לדקדק אחריו הרבה כי אמרתי בלבי הנח לו שהוא בעל מלאכה ... והגהתי רק בהעברה בעלמא מן ראשי שרשי חשינויים שזכרתי בלוח ארש שעשיתי עליו מאז בילדותי, בו נסתפקתי מפני שחשבתי כדאי לסמוך עליו בשעת דוחק השעה ..."

אולם הוא הכיר מהר שהוא טעה טעות חמורה, שעבודתו של רז"ה מלאה עוד הרבה שגיאות יותר ממה שחשב קודם וכתב: "אמנם אחרי שובי נחמתי, כנגע נראה לי בבית תפלתו הבנוי על יסודו הנופל וטיח תפל. על כן רבו בקיעיו וסדקיו צו לצו קו לקו. מה גם אחר שהגיעני הי"ת לימי בינה ועצה ברוב חסדיו נפקחו עיני יותר והרגשתי בו טעויות הרבה ממה שמצאתי כששמתי עין עיוני עליו בבואו לידי בראשונה."⁵¹ לפיכך צריך היה יעב"ץ לעבור בדיוק על כל המשניות שבפרקי אבות לתקן אותם בנוסחא הנכונה והמדויקת. אז הוא נתן עוד טעם למה הדפיס לכה"פ אותו חלק מ"ספר לוח ארש" שלו, כדי לנקות עצמו מהאשמות יריבו במחלוקת שלו עם ר' יהונתן:

⁴⁸ העמודים בהם הוא מזכיר לוח ארש פעמים רבות: עמודי שמים (ח"א), סב, א, ב; סג, ב; סה, א; סו, א; פב, א; פג, א; קיא, א; קיד, א; קיז, ב; קכה, ב; קכו, א; קל, א; קלא, א; קלג, א; קלד, א; קלה, א; קלה, א; קלח, א; קנב, א; קנט, ב; קסג, ב; קסו, ב; שד, א; שה, א; שז, ב; שכג, ב; שס, א; שסט, א; תיב, ב; שערי שמים (ח"ב), ת, ב; פב, ב; פג, ב; פח, ב; קלא, א.
רק בעמודים אלו ישנם כמאה איזכורים ללוח ארש. למעלה מעוד ששים מפוזרות בכל הספר.

⁴⁹ ראה עמודי שמים, עמ' ג, ב; סב, ב; סג, א; סד, ב; תיב ב (בלוח התקונים): "בברכת הנותן לשכוי צ"ל אשר נתן (חמסדר חתיק מתוך סדור של רז"ה ואגב שיטפא נשכח לתקנו)"; שערי שמים (אלטונא, תקי"ז), עמ' ת, א; סד, א.
במשך כל הביאור שלו על הסידור, ציין יעב"ץ פעמים רבות את הניקוד הנכון של מלה. ראה המקורות הנ"ל, העי' 48, ועוד. בשאלת יעב"ץ ח"א, שהתחיל לחבר בשנת תצ"ט אבל לא הוציא לאור עד שנת תקי"ט, התקיף יעב"ץ את רז"ה על שהוא סובר שצריכים לנקד את הברכה שהכל נהיה בסגו"ל היו"ד ולא ביו"ד קמוצה כשיתת יעב"ץ. ראה שם, סיי צ"ד, צ"ה. שם ציטט יעב"ץ מתוך ספרו מור וקציעה על הטור, סיי קס"ז.
בספרו בירת מגדל עוז, שנדפס בראשונה בשנת תקי"ח, התקיף יעב"ץ שוב את רז"ה מבלי להזכיר את שמו: ועתה מקרב עמד כמו כן מבהיל משתג' איש הרוח הגס הידוע אשר חשב שעשה תורה חדשה בדקדוק. וברבו דבריו לא יחול פשע. אגב חורפא שבשחא בכ"מ הראה סכלותו דאפילו מקרא לא ידע והרבה פצעו נסח התפלה זהברכות חנם כמ"ש בס"ד בלז"א [בלוח ארש] בבירור. וראה עד כמה הגיעה כח שגעונו שאפילו בספרי מקראי קודש המדויקים כמעט שלא ידו להטעותם ...

ראה מגדל עוז (ירושלים, תשכ"ט), בית מדות, עליית הדקדוק, עמ' פג, ב. וראה עוד בשערי דמעות על שערי תפלה סיי ר"ג.

⁵⁰ ספר עץ אבות (אמשטרדם, תקי"א), עמ' עה, ב - פב, ב.

הוא התחיל להדפיס ספר זה בתחילת תקי"ב בשנת תקי"א (ראה עמוד השער של הספר) וסיים אותו בשנת תקי"ב (ראה עמ' עז, א). המחלוקת עם ר' יהונתן התחיל בחודש שבט, שנת תקי"א.

⁵¹ ע"ש הצעה לספר לוח ארש חלק ב', עמ' עה, ב - עז, א ד"ה אמנם אחרי שובי נחמתי.

נוסף על זה לא יכולתי להפטר מלחדש המלאכה להציג פה עכ"פ החלק מהחבור לוח ארש שעל מסכתא זו, אחר שהיה מונח מן הצד שנים רבות, מעשרים ולמעלה, כי מצאתי עצמי מחויב לצאת י"ח להצילני מחשן של ברית בעלי זרועות, משמיעי קול זרועות, אחר שעונות הדור גרמו כי אנשי נבל גם בני בלי שם מכניסים עצמן בתגר, נתנו עלי בקולם כלבים נובחים חמור נוער והאתונות גועות מתגרים ברעה לא ידעו שחרה ללקות בשחין פורה אבעבועות להחזיק במחלוקת שלא לשם שמים התיצבו לריב לא ידעו יחקרוהו מבקשי תואנה, כתבו עלי שטנה להבאיש רחי בכל עבר ופנה להביא עלי לעז מדינה כאילו אני פלגאה, אוהב מצה ומריבה עם כל המחברים אשר קטנם עבה ממתני נתנוני לפני בן בלעיל כד יהיר חסר תבונה.⁶²

יעביץ מתיחס פה לעובדה שבמשך שנות המחלוקת הקשה שלו נגד ר' יהונתן תיארוהו יריביו כעקשן מרגיז ומפריע בלי שום יראת הכבוד כלפי גדולי תורה שקדמוהו. למשל, במכתב מחדש ניסן תקי"ב לגיסו ר' אריה ליב, שכיחן אז כאבי"ד דק"ק אמשטרדם, האשימו ראשי קהלות אה"ו (אלטונא, המבורג, וואנזיבעק) את יעביץ שמתנהג "כפרא אדם אשר בין אחים יפריא בריב ומצה ובשגעון ינהיג מבלי לשמוע קול מורה מנהל ושופט לעצתו, ושלח ידו בקדושי עליון..."⁵³ גם בחיבור אחר הזכיר יעביץ הקטרוג הזה:

ואצ"ל שהרבו נאצות לחלל כבודי ולשחת הווי ולתת דופי קיא תחת יופי ונתנו עינים לדבר לכסות מערומיהם בבגד בוגדים ובגד עדים כל צדקתם שזה דרכי להיות עובר ומתעבר על ריב רב. כי על כן דברתי גזולות בספרי ש"ע על האב"ד הקודם הזקן ר"ח ז"ל באמרי דלאו בר סמכא הוא, וכאלה רבות עמי. ולא עוד שאפי' על הגדולים הקדמונים כרמב"ם בספר מורה נבוכים הוצאתי מלין ועליו פערתי פי בס' מגדל עז. באופן זה בקשו להלהיב לבות בני אדם ולהאמין בדברי תרמיתם שזה דרכי ומנהגי לאהוב מחלוקת אפי' עם ישני עפר...⁶⁴

כדי להגן על עצמו מפני עלילות הדברים נגדו ולהראות שביקורתו על עבודת רז"ה מוצדקת ויש לה על מה לסמוך, מצא לנכון להוציא לאור לכה"פ אותו חלק של ספרו לוח ארש השייך לפירושו על פרקי אבות שעמד אז בסיומו: "לכן כאנוס עייף הדבור עתה באתי להוציא לאור צדקתי להסיר ממני עקשות פה ולזות שפתים נעות לנקות אותי לפני כל יודעי דת הדקדוק ומשפטי התנועות, המה יוכיחו בין שנינו במאזני בחינתם המכריעות..."⁵⁵ כדאי לשים לב כי באחרית דבר שהוסיף יעביץ לפירושו "לחם נקודים" הוא הזכיר רק הטעם הקשור למריבה שלו עם ר' יהונתן כסיבת חדפסת חלק מספרו "לוח ארש" באותו שעה. הוא כתב בחמשך להני"ל:

52 שם, עמ' עו, א ד"ה נוסף על זה.

ראה גם אחרית דבר של יעביץ לביאורו לחם נקודים שנדפס בתוך ספר לוח ארש ח"א, עמ' עח, א; [סימן תעב]: "אך לעת כזאת שקמו עלי שונאי חנם ורצו לבלעני חנם והביאו דבתם רעה לפגום כבודי להראות שאני בעל מריבה עם כל אדם שאפילו עם זה המדקדק היה לי קנאה ותחרות..." ראה גם שם עמ' עז, ב; [סימן תעא]: "... שכתבתי לך שלשים די התנצלותי לפלטי מדת עם על היותי איש ריב ומדון גם על בעל מחבר זה..."

53 המכתב נדפס בספר לוחות עדות של ר' יהונתן אייבשיץ (אלטונא, תקט"ו), עמ' יז, ב.

54 ראה אגרת פורים שלו, כתי"י, עמ' ל, ב (ראה לעיל, הע' 32). הסעיף הזה נדפס במאמר שלי, "Rabbi Jacob Emden's Iggeret Purim," *Studies in Medieval Jewish History and Literature* II, ed. I. Twersky (Cambridge, 1984), 445 ראה עוד אגרת פורים, שם, עמ' כט, ב. לעוד מקורות לטענה זו נגד יעביץ מצד תומכיו של ר' יהונתן אייבשיץ, ראה הקדמתי למהדורא החדשה שלי של ספר מגלת ספר (לעיל, הע' 30).

55 לעיל, הע' 52. יעביץ גם הזכיר רז"ה וספר לוח ארש בהקדמתו לספר עץ אבות (אמשטרדם, תקי"א), עמ' א, ב.

על כן גם בהעלותי על מזבח הדפוס ספר בית תפלותי לא רציתי לפרסם עדיין ספר לוח ארש נוסף על טעמים האמורים. מה גם בהיותו לבדו מצטרף לחשבון גדול והמלאכה ההכרחית דיה הטורח ומשא ההוצאה. אך לעת כזאת שקמו עלי שונאי חנם ורצו לבלעני חנם והביאו דבתם רעה לפגום כבודי להראות שאני בעל מריבה עם כל אדם שאפילו עם זה המדקדק היה לי קנאה ותחרות. והלכו והראו לבלתי מבינים להבאישי ביושב הארץ, לצייר דמותי בשחור המדות המכוערות, כאילו אני חולה במדוה הקנאה ונגוע בשנאת חנם כדרך כל הפוסל במומו פוסל. לכן עתה באתי למקוט עצמי. וכל כהאי גוונא ודאי צריך לאודועי להוציא עצמי מחשדן של בריות.⁵⁶

בתקיפות המשיך יעבי"ץ והודה כי אמת נכון הדבר, "ודאי איש ריב הייתי ואהיה" נגד כל אלו שמטרתם להרוס ולחנות תחת האמונות והדעות של יהדות, והוסיף לכתוב: "שלא נשאתי פנים בתורה לזקן ואינו לפי כבודו ... בדברים נוגעים לכבוד התורה ואהבתה כענין דקדוק הלשון בפרטות שיוכלו לצאת מהטעות חורבות רבות ותקלה גדולה, בכל זה לא אוותר ולא אעשה מחילה."

את הנספח הזה ל"ספר עץ אבות" קרא בשם "ספר לוח ארש חלק שני", כלל בו תיקונים לפירושו "לחם נקודים" וכתב בו מאתיים עשרים ושתיים הערות, הרבה מהם במלים ספורות ואחדות, מתן די ארוכות, בהן הוא מבאר הכתיב והניקוד במשניות של פרקי אבות. דרך אגב, הוא נצל את ההזדמנות להפריך כמה מדברי הביקורת שרז"ה מתח נגדו בספרו "מכסה התיבה" שהזכרנו לעיל.⁵⁷

גם אחרי שהוציא לאור את חלקו השני הזה של "לוח ארש", לא הרגיש יעבי"ץ צורך להדפיס את היתר. כמה שנים אחרי כן הוא כתב:

... חשבת יצאתי ידי חובתי. על כן היה מונח החבור הלו מן הצד במטמוניות השנים הרבות האלה כארבעים שנה. עלה עליו אבק כמעט אכלו עש. כי לא רציתי להזכיר עונו עוד אחר שכבר אבדה גם שנאתו (התלויה בדבר בלתי בטל) גם קנאתו (אף אם קנאת ה' תעשה זאת שלא להניח השקר להרות, יך שרשיו להכשיל הרבים להמיר ארש האמת בשוא נתעה והבל נדף. מרחו עועים נרדף) אמרתי בלבי כבר גדרתי בעדו בחלק שני שיצא לאור הדפוס בספר עץ אבות שנטעתי זה כמו ח"י שנים. וישבתי על מדוכה זו למחות און הטועים. גם בספר עמודי שמים תקנתי כל טעיותיו שינויו וחילופיו בדיותיו ותהפוכותיו בתפלה וברכות. אם כן מה לי עוד פה.⁵⁸

אולם, סוף כל סוף, בשנת תקכ"ט, כשבע עשרה שנה אחרי כן, קרוב לסוף ימיו⁵⁹, הוציא יעבי"ץ לאור את ה"ספר לוח ארש" חלק א', ספר שחיבר לפני כארבעים שנה. מה היה המניע שגרם לו לעשות אז מה שסרב לעשות במשך כל כך הרבה שנים? בשער לספר הוא כתב:

⁵⁶ ראה לעיל, הע' 31, 46; לוח ארש חלק א' דף ע"א, א - ב; במהדורתנו (סימן תעב).

⁵⁷ ראה ס"י צ"ח בנוגע לניקוד "ירשאיין" וס"י קצ"ג בנוגע ל"כדאי". פעמיים הגין יעבי"ץ על ר"י עזריאל ובנו ר' אליה מביקורת רז"ה (ראה ס"י צ"ט, קי"ח).

יעבי"ץ גייס התקין את רז"ה בפירושו לחם נקודים (על אבות פי"ד מ"ב): "ויהמדקדק הרז"ה קלקל ושינה מדעתו ... והרי זו שטות יתרה וחסרון שכל כאשר הראת לדעת בלח"ש עיי"ש". [הדפסנו הדברים לפנינו בלוח ארש חלק ב' ס"י פי"ד].

⁵⁸ ספר לוח ארש, ח"א, דפו"ר, עמ' ע"ד, ב; במהדורא שלנו (סימן תסט).

⁵⁹ הריעבי"ץ נפטר ל' ניסן שנת וא"ז אנתנחם - תקל"ו (אבל יחיד - הספד על הריעבי"ץ מר"י שלמה ב"ר יואל מדובנא בעל "תקון ספרים", נדפס בברלין).

והיה החבור הלז כתוב וכמוס עמדי זה כארבעים שנה, חשבנו כבר יצאנו ידי חובתנו להעיד בעם בל יכשלו בלשונם בעמדם בתפלה לפני קונם. אך עתה נתבקשנו מאוהבי הלשון לאכול מפריה פרי עץ החיים הכריחונו להוציאנו לאור עולם למחות און הטועים בחשבונם מאחר שנתקלו בו כסילים מרים קלונם לסייע ידי עוברי עברה ולעורר מדנים על איש רש שכבר קבל ענשו ...

בסוף חלק אי של "לוח ארשי" צירף "אגרת המחבר שכתב לידידו אשר הפציר בו לחבר הספר," ושם גילה את מחשבתו כי:

אכן עכשיו אני רואה שעדיין לא נמחקה מגלת סוטה, לא סרה מוטה על ידי הרוכלים המחזירים בעיירות לחזור ולחמם התבשילים הפגומים. כזה וכזה הם מראים עצמם כמזכים את הרבים הללו בעלי כדים רקים. מעידים על החדוש מי שלא ראה מאורות מימיו דכל תנו"י דידהו בניזקים. וכל ימיהם עוסקים בהלכות נטילת ידים כדי שלא לבוא לידי עניות השקים, ואינם חוששים לעניות הדעת והגולגולת שחסרה ושוב כליהם ריקים. וככה מעידים על בני אדם הדומים לחיות היער ולבהמה, היותם גדולי עולם ורמי הקומה. ודי בזה הערה שאין כאן מקום להארך.⁶⁰

בהקדמתו לחבורו זה, כמו בתוך הספר, חזר וטען יעביץ שרז"ה מיהר יותר מדי לפסול ולשנות נוסחאות תפלה עתיקות יומין שחברו ע"י תכמינו ז"ל ונתקדשו בעם ישראל בכל הזורות. ממש בתחילת הקדמתו כתב שרז"ה "הרס ופרץ הגדר בלי תמלה, שיבש נוסחאות ישנות התפוסות בידינו מזקנינו, הפך ומחה דעתו הזחה ... נכנס בתחום שאינו שלו לסתור ולבנות שלא ברשות לשנות ככל העולה על רוחו ... וביותר צריך להזהר בה שלא נטיל מום (בקדשי בדק בית תפלתנו) בני"ב שפתיים."

הוא המשיך להתקיף את רז"ה "על אשר ערב אל לבו לשבש לשון קדמונינו ז"ל בעלי הלשון הראשונים ... ויעש שלמה הרע מאוד בשלוח ידו בנוסחות קדומות ולא נמלך בחכמי הדור,"⁶¹ ומתנה את שטתו בנדון, "לא נבחל ברוחינו להשליך אחר גווינו הנוסחות העתיקות הנמסרות בידינו מאבותינו מחמת חוסר דעתנו וקוצר שכלנו, אבל עלינו לתרצם ולאמצם בכל מאמצי כחנו."⁶² הוא גם הצביע על השיטה המוטעית של רז"ה שהכשילתו במסקנות כוזבות: "ברצותו להסב כל לשון התפלה והברכות על דרך דקדוק הסכמי המונח על מנהג לשון הקודש שבמקרא. וכל אשר מצא בהם בלתי הולך בנתיבותיו הרחיקהו מעליו וגעל בו." אבל יעביץ פסל דרך זו מעיקרה: "כי גלוי וידוע הוא שתכמינו זכרונם לברכה מתקני התפלות והברכות נשתמשו בתוכם באותו לשון הרגיל אצלם שעליו אמרו לשון תורה לתוד ולשון חכמים לתוד."⁶³

יעביץ חזר וטען שיש לחז"ל סמכות לסגל לעצמם לשון מיוחדת אפילו אם הוא נוגד לסגנון התנ"ך. למשל, הוא כתב: "אומר אני שאין לשבש הנוסחא הישנה והיא בעיני נכונה, ומה בכך אם לא נמצא הלשון במקרא;"⁶⁴ "וכי זו בלבד יש לנו בסידורי תפלותינו ומטבע

⁶⁰ שם, דפו"ר, עמי' עד, ב - עה, א; במהדורא שלנו [סימן תסט]. אולי יעביץ תכיוון כאן לעובדה שספרו של רז"ה חזר ונדפס רק שלש שנים לפני כן. ראה לעיל, העי' 26.

⁶¹ ראה הקדמה, דפו"ר, עמי' א, ב; א, ב; במהדורא שלנו ד"ה ולאחבת האמת וד"ה כשוד זלמן.

⁶² שם, עמי' ג, ב; במהדורא שלנו ד"ה ואנא לא בחכמה.

⁶³ שם. ראה חולין קלז ע"ב עבור הניב האחרון.

יעביץ גם עמד על כך שבכמה מקומות איפה שרז"ה משנה את תנוסח המקובל מפני, שלדעתו, הוא לא מתאים עם חוקי עברית תנכ"ית, הוא פשוט טועה ושוגה.

⁶⁴ שם, סי' ו'.

ברכותינו שאינם נוהגים דרך לח"ק שבמקרא, והלא הרבה הם כיוצא בו, כאשר הודעתך.⁶⁵

למרות מה שהיו מקרים אחדים שכן הסכים עם רז"ה,⁶⁶ כמעט תמיד הוא התקף אותו בגלל הפזיזות וחוסר הזהירות והאחריות בה שינה את הנוסחה הנכונה, לעתים קרובות פשוט מתוך בערות,⁶⁷ ובחוצפה רבה.⁶⁸ יעביץ עמד בדעתו שהתפלול הן מלאות מסתורין ורמזי קבלה שהיו הולכים לאיבוד לו היו מגיחים את הנוסחה המקורית⁶⁹ והוסיף גם ששינויים כאלו עלולים להביא לידי סכנת קיצוץ בנטיעות.⁷⁰ לעתים נדירות הכיר יעביץ שישנם שינויים שהם כן מתאימים, אולם רק אם הטעות במקור היא גלויה וברורה. כדבריו: "ובכגון זה ניתן רשות להגיה במקום שהשיבוש נגלה."⁷¹ בארבע מאות וששים השגות, בערך, יעביץ השליך את חידושי רז"ה אחרי גוו ובעקביות התנגד לדעותיו והגהותיו.⁷²

⁶⁵ שם, סי' נ"ח. ראה גם סי' טו': "כי אנכי הרואה שחז"ל נהגו בהם מנהג לשונם בכל מקום; "סי' י"ז: "כידוע שחז"ל נהגו להשתמש בלשונם המיוחד להם גם במטבע הברכות" (ראה גם סוף סי' קכ"א). נוסף לזה, ראה גם סי' קכ"ח, סי' קנ"ו, ריש סי' קע"ו, סי' ש"ב, סי' ת"ה, סי' ת"ד, סי' תנ"ז.

⁶⁶ ראה, למשל, הקדמה, דפו"ר, עמ' ב, א-ב (במהדורא שלנו ד"ה ועם היותי מודה במקצת); סי' כ"ה; סי' ל"ח; ריש סי' קכ"ב: "וכבר השיב יפה בעל שערי תפילה על מח"ר שבתי סופר שערער על זאת; "סי' קע"ח. ראה גם לוח ארש, ח"ב, סי' קכ"ו.

במקום אחד יעביץ כן מסכים עם ביקורת רז"ה נגד הסידור של ר' עזריאל ובנו ר' אליה. ראה סי' קכ"ג.
⁶⁷ ראה למשל סי' כ"ב: "וגרם לו זה מיעוט ידיעתו בדברי רז"ל; "סי' קע"ו: "לא ראה ולא ידע כלל אמנת הענין המבואר בתלמוד ופוסקים; "ועוד. יעביץ האשים אותו וחשד בו שהוא נבער מזדעת אפילו את התנ"ך. ראה ספר לוח ארש, ח"ב, סי' כ"ה: "ולא ידע הכתוב בתורה; "סי' ל': "והוא טעות עצום מאד שלא ידע קריאת מלה שהיא מצויה הרבה בתורה; "סי' קי"ח: "אפילו במקרא שהיא עיקר מלאכתו לא ידע מאומה."
⁶⁸ ראה בהקדמה, דפו"ר, עמ' ב, ב (במהדורא שלנו ד"ה ומה גם בסדור תפלה): "רק גסות רוחו הי"ל סבה לצאת חוץ ממחיצתו; "סי' ת"ה: "הלא באמת היא תוצפה יתרה ושטות עצום; "סי' תנ"ט: "... עד היכן הגיעה תוצפתו של זה."

⁶⁹ ראה הקדמה, דפו"ר, עמ' ג, א (במהדורא שלנו ד"ה ואלמלא): "... בדברי קדושה וברכה, לאל ברוך נעימות, שמתקניהם העמידו דבריהם על יסודות סודות עמוקות ונשגבות בכל האותיות והתיבות שכולם באו במספר ומנין מכוון מאד לטעמים גדולים וגבוהים ...; "ריש סי' קנ"ט: "שייש בה כוונות נסתרות יסודות גדולות נמזות בתיבותיה ואותיותיה; "סי' קע"ז; "סי' שס"ג; "סי' ת"ח. אולם יעביץ בעצמו לא הבנים שום מסתורין בספרו זה. ראה סי' ק"ל: "עם שידענו מ"ש בו האר"י ז"ל בנסתרות שאין לנו עסק בהן בזה."

⁷⁰ ראה לוח ארש, ח"ב, סי' קי"ח: "לפעמים כמה גופי הלכות תלויים בשינוי אות ותיבה וניקוד וישתנה דין מחזיקים. גם יפלו מכשולות רבות באמונה ובדעות שנמצא מחריבים את העולם כאשר אירע פעמים שונים."
ראה גם בח"א, סי' קמ"ו איך שאפשר להכשל במינות אם אומרים פֶּשֶׁם (במקום פֶּשֶׁם) בהתחלת הקדושה, "ונראה כמודה בשתי רשויות. "ראה גם סי' רי"ט.

⁷¹ ראה סי' מ"ט. ראה עוד סי' קמ"ח, סי' תכ"ד.
⁷² קשה לקבוע איזה חלקים מהספר הזה כתב יעביץ בשנת תפ"ט ואיזה מהם הוסיף אחרי כן במשך הארבעים שנה שעברו עד שהדפיס אותו בשנת תקכ"ט. אנפ"י שהוא כתב באחרית דבר להקדמתו כי "לא נשתנה הלשון (של ההקדמה) כל עיקר, "אין ספק שכן הוסיף כמה דברים בתוך הספר, החל מחשורה הראשונה שלה, בה הוא הזכיר את פירושו לסידור שרק יצא לאור בשנת תקי"ז (לעיל, הע' 29). ראה גם סי' כ"ג, סי' כ"ד, סי' כ"ו, סי' כ"ז, סי' כ"ח, סי' קכ"ז, [סי' קס"ח, קי"ע], סי' קצ"ז. בקטעים אחרים הזכיר יעביץ את הסידור שלו רק דרך אגב בסוגריים שזה סימן ברור לחבלעה מאוחרת (ראה למשל סי' י, סי' י"ב, סי' קי"ח). יעביץ גם כן הזכיר כמה מספריו האחרים (כשאינל יעבץ, לחם שמים ועוד) שנדפסו רק לאחר מכן. ראה גם סי' קי"ע: "שוב אחרי כמה שנים שכתבתי זה ...; "סי' תנ"ט: "לשון זה כתבתי בימי חרפי ..."

בעוד מקומות ג"כ קל להכיר את ההוספות המאוחרות. ראה, למשל, הקטעים איפה יעביץ השיב להתקפות הרז"ה עליו בספרו צוהר לתיבה שנדפס בשנת תצ"ג כנ"ל (ח"א, סי' ש"ב, סי' תנ"ז; ח"ב, הקדמה, סי' צ"ו, סי' קצ"ג). יעביץ ג"כ השיב לדברי רז"ה בספרים אחרים שלו. לבנין שלמה, ראה סי' ח, סי' ט, סי' כ, ובסוף הספר, דפו"ר, עמ' עג, א (במהדורא שלנו [סימן תסד] עד [סימן תסז]). ליסוד הנקוד, ראה בסוף הספר, דפו"ר, עמ' עז, א (במהדורא שלנו [סימן תסח]). יעביץ ג"כ כתב הערות בשולי הגליון של ספר הרז"ה,

קשה להעריך ולקבוע את הרושם של הספר הזה במשך הדורות. ישנם כמה סימנים שמיד אחרי הופעתו כן עשה רושם, אך כי מוגבל. בשאילה שרי יעקב הכהן מהנובר כתב ליעביץ בלייג בעומר שנת תקכ"ט הוא הוסיף:

וגם ראיתי ספר לוח אר"ש ולא זכיתי לקרות בו כי טמונה היא בבית גגזיו של ב"א הרב אב"ד נר"ו. והגיד לי ב"א הרב נר"ו שהראה ספר הנ"ל ליחידי סגולה זקנים מופלגים אשר הרגילו א"ע בנוסחאות של רז"ה כמה שנים ותיכף נתחרטו ונחרו מהם והחזירו עטרה ליושנה. ישר כחו וחילו לאורייתא שזכה וזיכה את הרבים.⁷³

בתשובתו לרי יעקב הכהן, לא התייחס יעביץ לעובדה שספרו עשה רושם אלא הזכיר שיש לו תרעומת מזוה שהרב דמותא החביאו, וכתב: "לא אבין מדוע מטמין אהוי ב"א הרב שלכם ספר לוי"א ח"יא, הנה הוגד לי ששמט בו."⁷⁴

"ספר שערי תפלה" של רז"ה ערר עליו התנגדות מעוד מחבר. בשנת תצ"ח כתב רי מרדכי דיסלדארף (הלברשטט), בעל "שו"ת מאמר מרדכי", קונטרס השגות על ספר זה ובו מאה תשעים ושתיים הערות קצרות על דברי רז"ה בסידורו. בלעג הוא קרא לו "רי זלמן העני" וכתב בתחילת עבודתו:

... הוא שגה בו הרבה מאוד ... גם הרבה לפשוט והמציא מדעתו כללים חדשים נגד כל המדקדקים ראשונים ונגד ניקוד כל ספרים ישנים במקרא אשר לא כדת ... וכבר הזהירו הראשונים ד"ל שאין לשנות שום נוסחה אם לא בטעות דמוכה טפי. וכן אין לשמוע להם בזה ואין לזוז מן הנוסחאות ישנות כל שאפשר לקיימן אפילו בדוחק גדול.⁷⁵

ועוד כתב: "ולא אוכל להתאפק מלקנאות קנאת ה' צבאות באיש התוא השולח יד בתורת[נ]ן הקדושה המקובלת לנו מאבותינו הקדושים ולהראות לעיני העמים את שגעונו ועורונו דמה מאוד מבוהל ומבלבל ה"י בעת כותבו כל זאת."⁷⁶

בנין שלמה, שחיה אצלו בספרייתו. ראה חיים מיכל (ומ. שטיינשניידער), אוצרות חיים (האמבורג, תר"ח), עמ' 108, #585.

במור קוציעה שלו (סי' תקצ"א), הסביר יעביץ דרכו בחיבור זה: "ועיין בלוח ארש כי שם קבצתי נדחי הנוסחתי הנדחות ונעזבות לאנשים אשר לא ידעו ולא יבינו דרכי רז"ל והם טובות רווחות ומקובלות ביד חכמי לב."

יעביץ חשד שהסכמת אביו, החכם צבי, לסידור שערי תפלה של רז"ה היא זיוף. ראה לוח ארש, ח"יא, דפוי"ר, עמי ב, א; עג, א; עד, א - עה, א (במהדורא שלנו בהקדמה ד"ה כשוד זלמן; [סימן תסג]; [סימן תסח, תסט]); ח"יב עמי עו, א ד"ה ואני מתחלה. ע"ז ראה יקותיאל יהודה גרינוואלד, הרב ר' יהונתן אייבשיץ (ננו יורק, תשי"ד), עמי 74 שכתב שלפני שנים רבות ראש הספריה ראונטליאנה באמסטרדם פרסם שמצא את ההסכמה בכתי"י של החכם צבי עצמו. ועי' עוד בענין זה לקמן ב"מיגוני סידור התפלה באשכנז - המדקדק רז"ה וזיופיו" העי' 177.

יעביץ גם הודה לפעמים שהסידור שערי תפלה של רז"ה נחנה מחיבת העם. ראה לוח ארש ח"יא, סי' ש"ט (הראשון); דפוי"ר, עמי עח, ב (במהדורא שלנו [סימן תעב] ד"ה והנה סדור תפלה).

ראה גם חנוך ילון, פרקי לשון (ירושלים, תשל"א), עמי 49-148, חעי' 8.

⁷³ שאילת יעבץ, ח"יב, סי' קמ"ז.

⁷⁴ שם, סי' קנ"א. ראה גם כמה איזכורים ללוי"א בספר מחזיק ברכה לחי"א. ראה גם בשערי תשובה, או"ח, סי' ה' סייק א': "במח"ב בשם לוח ארש להגיימ יעביץ כתב..."

⁷⁵ רי מרדכי דיסלדארף, קונטרס השגות על סידור שערי תפלה (פראג), הקדמה.

התאריך הנכון להופעת הספר הזה אינו ברור. 174. *Jewish Encyclopedia* 10 (1905). נותן התאריך 1774; *J. Zedner, Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum* (London, 1867), 559, 723

התאריך 1788. רי מרדכי נפטר בשנת תקכ"ט.

על בקיאותו של רי מרדכי בעניני דקדוק, ראה הקדמת רי יהושע יענקוויא משו"ת מאמר מרדכי שלו (ברונא, תקמ"ט): "כי מרדכי היהודי הוא מרדכי בלשן ... ולו שם ויד בחכמת הדקדוק ..."

⁷⁶ ראה סי' ל"ג.

כל הנ"ל מתאר לנו רקע קצר לספרים שאנו מוציאים לאור בסידרה הזו. ברצוני בסוף דברי להביע תודתי העמוקה להרב דויד יצחקי והרב יעקב טשינגל שהתקינו את הספרים לדפוס ברוב זהירות ובמומחיות גדולה. אסיר תודה הנני גם להרב אברהם יעקב בומבך שהקדיש הרבה מכשרונותיו להבין להדפיס ולהפיץ תורתו של היעבי"ץ ז"ל. במיוחד חן חן לו להרב בומבך על שקישר ביני לבין הרבנים הנ"ל שע"י זה נתאפשר העלאת ספרים אלו על מכבש הדפוס.

ולבסוף, כבוד גדול לי להקדיש את הספר הזה לזכרו ולעלוי נשמתו של ר' משה בן ר' מיכאל גרונוולד ע"ה. תודתי נתונה גם לר' אהרן יצחק הימן ור' יצחק טפלי, ידידים טובים של הנפטר, שבאדיבותם יצא הספר הזה לאור.

הרב יעקב יוסף שכטר

ר' מרדכי כתב שהוא נפגש אישית עם רו"ח וחראה לו כמה שגיאות בשני ספריו, שערי תפלה וספר בנין שלמה. ראה טייס לייג, סי קכיח, סי קסי"א, סי קס"ו. ליתר פרטים אודות ר' מרדכי, ראה *Encyclopaedia Judaica* 7 (1972), 1175 והמקורות המובאים שם.
ראה גם: William Zeitlin, *Bibliotheca Hebraica Post-Mendelssohniana* (Leipzig, 1891), 333 שמונה ספר אגרת בית תפלה ליצחק סטנוב (ברלין, תקל"ג) ומתאר אותו "Polemik gegen den Gramatiker Salomo Hena".

מצבת זכרון

להידיד הנעים והצנוע, מיוחד בתורתו הבהירה

ובעבודתו את בוראו מתוך יגיעה גדולה

רודף חסד ומשכיל אל דל באופן מופלא

אהבת האמת בערה בלבו, ואת כאבה כאב

הרב אהרן כהן זצ"ל

בן הרב דוד יוסף יבלחטו"א

נלב"ע בפתע פתאום בדמי ימיו

ביום המר והנמהר ו' ניסן תש"ס

ת. נ. צ. ב. ה.

לוח ארש

חלק א' וב' לרבי יעקב אב"ד עמדין

על נוסחאות סדור התפלה

השגות על שערי תפלה, בית תפלה ומכסה התיבה לרו"ה

ועל צבאו

סלע המחלוקת

חיבורי המדקדק רו"ה בנוסחאות התפלה

והשגות האחרונים עליו ועוד

כמבואר בשער השני

בעריכת

הרב דויד יצחקי

אוצרנו

שנת תשס"א לפ"ק